

DE AFSCHEIDING TE ROTTERDAM¹⁾

DOOR H. VERMEULEN

DE poging tot beschrijving van het begin van de Afscheiding te Rotterdam roept enigszins het gevoel op uit het begin van Genesis: 'en duisternis was op de afgrond'. Het moet nl. een beschrijving zijn, gebaseerd op minimale feiten, waarbij veel in het vage blijft.

De voornaamste bronnen waarvan ik hierbij kan uitgaan zijn:

1. Een brief van W. van Harten te Amsterdam aan prof. Helenius de Cock te Kampen (zoon van ds. Hendrik de Cock, de vader der Afscheiding), gedateerd 26 november 1872²⁾. De Cock jr. had verzocht om inlichtingen over het begin van de Afscheiding in de verschillende plaatsen, omdat hij daarover iets wilde schrijven. Van Harten maakte de Afscheiding in Rotterdam mee en probeerde dus de gebeurtenissen daar op schrift te stellen. Maar het was inmiddels wel 37 jaar later en daarom zag hij eerst van zijn plan af: 'dog alle juiste datums niet voor te kunnen halen, deed mij van dat onvolledige afzien'. Tenslotte besluit hij dan toch om uit zijn geheugen iets te melden, hoe onvolledig het dan ook (volgens zijn getuigenis) mag zijn. Gelukkig maar, want voor deze beschrijving is het in ieder geval beter dan niets.

2. Lidmatenregister van de Christelijke Afgescheidene Gemeente (Hovenierslaan), 1835-1865³⁾.

3. De notulen van de smalle kerkeraad van de Hervormde Gemeente Rotterdam 1817-1839⁴⁾. Hierin staan de namen vermeld van hen die zich afscheidden en verder komt er iets naar voren van de houding van de Hervormde kerkeraad tegenover de Afgescheidenen.

4. De 'Geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Rotterdam' door ds. J.H. Landwehr en ds. A. van Veelo⁵⁾.

Natuurlijk is de eerste vraag die opkomt: waarom scheidde men zich af? Er zouden theoretisch een aantal mogelijkheden te bedenken zijn. Allereerst een mogelijk bezwaar tegen de leer, die toen in de Hervormde Kerk naar voren werd gebracht. Ten tweede een mogelijk bezwaar tegen de organisatie van de Hervormde Kerk: de nieuwe reglementen, synodale organisatie

enz.. Ten derde een mogelijk sociaal protest tegen de kerk van het establishment. Naast en in combinatie met deze factoren kun je je nog afvragen in hoeverre er sprake is van een interne ontwikkeling, binnen Rotterdam dus, of van beïnvloeding van buitenaf⁶).

In de jaren der Afscheiding stonden in Rotterdam o.a. de predikanten De Vries en Van den Ham, 'mannen wier trouw aan de gereformeerde belijdenis algemeen bekend was'⁷). Op grond hiervan vindt Callenbach het merkwaardig dat de brieven van afscheiding beschuldigingen bevatten tegen alle Rotterdamse predikanten, en komen Landwehr en Van Veelo tot de conclusie dat het in Rotterdam niet zozeer het leerbegrip was waarom men zich afscheidde⁸). Dit lijkt mij een al te eenvoudige conclusie. Ten eerste waren dat maar twee predikanten uit het Rotterdamse predikantencorps, terwijl de presentielijst van de kerkeraadsvergaderingen steeds een indrukwekkende rij namen vermeldt. Maar ten tweede, en dat lijkt me belangrijker, was de trouw aan de gereformeerde belijdenis van de predikanten niet genoeg. Misschien miste men iets anders. Op grond van de preken die een van de afgescheidenen, Cornelis van den Oever⁹), later zelf uitgaf, denk ik te kunnen stellen dat hij met name de 'bevindelijke prediking' miste¹⁰).

In ieder geval zocht Van Harten wel de oorzaak van de Afscheiding in de leer. Het is bekend dat velen die in Rotterdam de juiste leer niet meer hoorden, naar Overschie trokken:

'Voor 1834 gingen de waarheidliebende van Rotterdam naar Overschie te kerk bij eene ds. Jenk¹¹) een geboore Engelsman, een leeraar die de stellige waarheid helder in het licht deed komen.' Bij Van Harten niets over de gebreken in de organisatie van de kerk, hoewel dat volgens Landwehr de reden was.

Belangrijk is dat hun kerkgang te Overschie hen vervreemde van de kerk waarbij ze hoorden en dus een komende uittreding alleen maar gemakkelijker maakte. Er was met de gemeente van Rotterdam al geen echte band meer voordat het zelfs maar in Ulrum tot een Afscheiding kwam. De 'waarheidliebenden' hoorden in Overschie van de kansel 'de blijmaer dat er in het noorden een jongen Dienaar des Heeren als met leeuwenmoed was opgestaan om tegen de afval te getuigen'¹²).

Zo was dus het bestaan van de Afscheiding in Rotterdam bekend en mogelijk zijn er daarna contacten geweest met de Afgescheidenen. Hoe uitgebreid die contacten geweest zijn is mij niet bekend; slechts twee voorbeelden heb ik kunnen vinden. In

april 1835 zijn er tien personen uit Rotterdam en andere plaatsen bij ds. H.P. Scholte te Doeveren op bezoek geweest¹³). De personen worden echter niet nader aangeduid, dus of er toekomstige Afgescheidenen uit Rotterdam bij geweest zijn kan ik niet zeggen. Dat is wel het geval op 31 augustus 1835. Dan houdt Scholte op een erf in zijn woonplaats een openluchtpredikatie. Volgens het procesverbaal, opgemaakt door de burgemeester, bevond zich daar ook onder Coenraad van Kuyk uit Rotterdam¹⁴). Deze Van Kuyk is later ook lid van de Afgescheiden gemeente, hoewel hij waarschijnlijk niet één van de voortrekkers was: zijn officiële afscheidingsbrief wordt door de Hervormde kerkeraad pas behandeld op 21 september 1836 (wat natuurlijk niet hoeft te betekenen dat hij pas vanaf die datum de vergaderingen van de Afgescheidenen bijwoonde). Aan verdere contacten met Afgescheidenen van elders kan ik alleen nog melden dat er vanuit Schiedam, waar al heel vroeg een Afgescheiden gemeente was, een ouderling naar Rotterdam ging 'om een stichtelijk woord voor de broeders en zusters te spreken'¹⁵).

Afscheiding

In de vergadering van de smalle kerkeraad worden op 30 september 1835 de eerste brieven van Afgescheidenen behandeld¹⁶). Abraham van de Coevering en Sebastiaan Verbruggen 'hebben stellig verzocht dat hunnen namen uit het lidmatenboek worden uitgeschrapt'. De vergadering neemt dat bericht voor kennisgeving aan. Men is er alleen bang voor dat deze zaak te veel ruchtbaar wordt en daarom wordt besloten dat de 'broeders kerkeraad' in voorkomende gevallen geheimhouding zullen betrachten. Op de volgende kerkeraadvergadering komen brieven binnen van vier andere personen en op die daarop volgend zijn er tien bij gekomen.

Op die vergadering is er één broeder die verder denkt en de zich nu afscheidenden nog eens ziet terugkeren. Hij wil daarvoor alvast maatregelen nemen, omdat het geschrevene beschuldigingen behelst 'tegen alle predikanten, derzelve inhoud onwaar is, en daarenboven zulke redenen behelzen welke niet alleen tegen alle christelijke liefde, maar zelfs tegen alle menselijke bescheidenheid strijden'.

Hij doet dan een voorstel om die terugkerenden niet weer meteen met open armen te ontvangen, maar duidelijke blijken van berouw te vragen. Hoewel de kerkeraad met broeder Keller

de Afscheiding afkeurt, vindt men het nog wat te voorbarig om nu al zo'n beslissing te nemen¹⁷⁾.

In het jaar 1835 komen nog 13 brieven binnen van mensen die zich afscheiden. Het totale aantal is dus volgens de notulen nu gekomen op 29. Op de vergadering van 16 december neemt de kerkeraad het besluit, aan de diakenen mee te delen wie zich hebben afgescheiden. Bedeling kan voortaan alleen plaats hebben op legaal bewijs van lidmaatschap. Tevens komt de kerkeraad tot de conclusie dat aan het verzoek van sommigen om ook hun kinderen uit het doopboek te schrappen, niet kan worden voldaan. Het doopboek registreert nl. alleen een feit, dat door schrappen niet ongedaan kan worden gemaakt.

Het vervolg van de notulen van de smalle kerkeraad komt verder alleen nog op de Afgescheidenen terug als er zich anderen hebben afgescheiden - men volstaat dan met het noemen van de namen. Het is enigszins bevreemdend dat er in de jaren voorafgaand aan en volgend op de Afscheiding te Rotterdam, door de kerkeraad geen enkele keer gesproken wordt over de oorzaken van de Afscheiding. Blijkbaar waren de redenen van de Afgescheidenen voor de kerkeraad geen discussie waard, mogelijk omdat ze bij voorbaat uitgingen van de onjuistheid. Wel blijkt uit de notulen dat een van de predikanten met sommige van de kerkelijke dwarsliggers een gesprek gevoerd heeft over hun motieven. Het resultaat is steeds nihil.

Het archief van de Hervormde Kerk te Rotterdam bevat geen enkele brief van mensen die uit de kerk gingen in de eerste tien jaren na 1835. En dat terwijl er in de notulen steeds staat dat de betreffende personen schriftelijk verklaard hebben zich af te scheiden. Hoewel ik niet op de hoogte ben van de maatstaven die een scriba in die tijd hanteerde bij zijn archiefvorming, zou dit er toch op kunnen duiden dat men aan die brieven geen enkel (historisch) belang toekende.

De brieven die wel te vinden zijn, zijn van veel latere datum; de eerste dateert van 27 mei 1846. Het is een brief van mej. A.E.A. de Visser. Zij verwijst in haar brief steeds naar de Nederlandse Geloofsbelijdenis om haar besluit te rechtvaardigen. Zij acht het bestuur dat sedert 1816 aan het hoofd van de Hervormde Kerk staat in strijd met art. 32 van die Geloofsbelijdenis en ingevolge art. 28 en 29 keert zij zich af van het Hervormd Kerkgenootschap. Vooral de verwijzing naar art. 28 en 29 is niet mis te verstaan: de Hervormde Kerk is een valse kerk, waar men zich van behoort af te scheiden.

Gemeentevorming

Zo scheidden zich in het laatste kwartaal van 1835 verschillende personen af, die met elkaar een afgescheiden gemeente wilden vormen. Waarschijnlijk voegden zich bij hen ook nog mensen van elders, want verscheidenen die wel in het lidmatenboek van de Christelijke Afgescheidene Gemeente voorkomen, zijn niet te vinden in de notulen van de Hervormde kerkeraad. Mogelijk stuurden zij geen schriftelijk bericht van afscheiding, of waren ze niet afkomstig uit de Hervormde Kerk van Rotterdam. Een aparte groep vormen dan nog zij die niet uit Rotterdam zelf komen, maar uit de omgeving. Soms uit de gemeenten die tegenwoordig door Rotterdam geannexeerd zijn, maar ook van verder weg¹⁸).

Het is ds. J. van Rhee uit Veen die de Rotterdamse gemeente institueert. Deze predikant trok over het algemeen veel mensen. De vijandige, in vele brieven aan secretaris en adviseur Janssen venijn spuitende hervormde ds. C.W. Pape uit Heusden schrijft:

‘Des morgens om half negen is de kerk te Veen reeds tot stikkens toe vol en dan omringen nog honderden de kerk. Uit alle oorden stroomt men naar hem toe, want hij is de ware leraar¹⁹). Het is enerzijds dus niet zo vreemd dat juist ds. Van Rhee de gemeente institueert, temeer daar hij in die tijd vaak wekenlang door het land trok, zodat zelfs zijn vrouw niet wist waar hij zich bevond. Wat wel vreemd is, is dat Van Rhee in de tijd dat hij de Rotterdamse gemeente institueerde, officieel nog Hervormd predikant te Veen was: hij werd op 24 november 1835 door de synode afgezet, waarna hij overging tot de Afgescheidenen²⁰).

Hoe merkwaardig ook, hij institueerde de Afgescheidene Gemeente te Rotterdam op 19 november 1835²¹). Landwehr schrijft: ‘Waarschijnlijk zijn in het jaar 1836 of 1837 de ambten ingesteld en werd dus de eerste afgescheiden gemeente geïnstitueerd²²). Maar als ik al op de eerste bladzijde van het lidmatenboek, achter de naam van G. van Akkeren, lees: ‘Bij de instituering der gemeente op 19 november 1835 tot ouderling verkoren’, dan kan ik daaruit niets anders besluiten dan dat op die datum de ambten zijn ingesteld en de gemeente geïnstitueerd is.

Het kerkgebouw

De gemeente was geïnstitueerd in de woning van Hendrika van Bronkhorst, die woonde in de Grote Wijnbrugstraat nr.

H. 258. Men bleef daar ook vergaderen toen zij verhuisde naar de Botersloot. Maar vanwege de bepalingen op het maximum aantal personen moest men ook naar andere vergaderplaatsen omzien. Die werden gevonden bij de smid Rorijs op de Schiedamse Dijk²³) en voor korte tijd ook bij Dirk van den Broek bij de acht watermolens²⁴).

Toen het aantal leden groeide en de gemeente in leeftijd vorderde, werd het begrijpelijkerwijs bezwaarlijk steeds bij iemand in huis te vergaderen. Nadat er eenmaal een adres was ingediend om formeel als gemeente erkend te worden (april 1839), ging men ook denken over een eigen kerkgebouw. Op 20 december 1839 gaat er een brief naar B. en W. van Rotterdam met de volgende inhoud:

‘Verzoek met schuldige Eerbiet H. Hoogendam Jr. uit naam van W. van Harte om te mogen bouwen een Gebouw volgens nevensgaande tekening op het ledige Erf gelege in de Hovenierslaan letter O nr. 24 binne de stad en hiervan te verzoeken Acte in forma.

w.g. H. Hoogendam Jr.²⁵)

Merkwaardig is dat er in deze brief niets gezegd wordt over de bestemming van het neer te zetten gebouw. Ik weet dan ook niet of het gemeentebestuur er direct van op de hoogte was dat het een kerkgebouw voor de Afscheidenen moest worden (mogelijk bleek het duidelijk genoeg uit de tekening). In ieder geval neemt men de zaak vaardig ter hand: op 21 december gaat het verzoek om advies naar de ‘Commissie van beheer over stadsgebouwen, eigendommen enz.’. Deze commissie komt met het advies op 4 januari 1840²⁶). Dat advies is positief, onder een aantal voorwaarden: 1. Het gebouw moet op goedgekeurde fundamenten gebouwd worden, en zelfs de steendikte wordt genoemd. 2. De binten moeten van ‘genoegzame zwaarte en sterkte’ zijn, want ‘moetende dienen voor eene kerk der afgescheidene gemeente’. Het advies was overeenkomstig de aard der commissie louter bouwtechnisch, maar het is de vraag of de laatste opmerking ook zo moet worden opgevat. Mogelijk is die opmerking bedoeld als tip voor het gemeentebestuur: de commissie kon op grond van de bestemming geen negatief advies uitbrengen, maar het gemeentebestuur kon dat wel. Of dit inderdaad de eerste gelegenheid is dat B. en W. horen over de bestemming van het gebouw is mij niet duidelijk - als het inderdaad zo geweest is heeft het toch geen invloed gehad op hun besluit. Bij resolutie van 10 januari 1840 wordt het verzoek,

onder de voorwaarden gesteld door de bouwcommissie, toegestaan. De resolutie bevat wel een waarschuwing: men zal aan de requestant meedelen 'dat deze toestemming volstrekt niet kan prejudicieeren aan het regt van derden, en hem ook niet ontheft van de verplichting om ten aanzien van het gebruik dat hij van het daar te stellen Gebouw zoude verlangen te maken, de noodige toestemming van de bevoegde Autoriteit te verkrijgen'.

B. en W. willen dus niet vooruitlopen op de koninklijke erkenning van de gemeente, maar de gemeente zelf doet dat wel: nog voor de gemeente officieel erkend is wordt het gebouw voltooid²⁷). Het kerkgebouw kon ongeveer vierhonderd personen bevatten, en had de gebruikelijke indeling van een middenvak voor de vrouwen en twee zijvakken voor de mannen²⁸).

De gemeente kon nu overgaan tot het beroepen van een eigen predikant.

De eerste predikanten

Aangezien er 's zondags over het algemeen geen predikant was, las men een preek van een 'oudvader'²⁹). Maar voor het bedienen van de sacramenten was een predikant nodig. Van de bekende afgescheiden predikanten kwamen er Brummelkamp, Van Velzen, Scholte en Van Raalte, en zelfs preekte De Cock er eenmaal³⁰). Ds. Van Rhee kon de gemeente na het ontstaan niet lang begeleiden: in het begin van 1836 werd hij afgezet als predikant bij de Afscheidenen.

In augustus 1839 bracht de gemeente een beroep uit op ds. A.C. van Raalte, predikant van de gemeente van Genemuiden en Mastenbroek. Deze nam dat beroep echter niet aan³¹). De eerste predikant was ds. C. van der Meulen. Deze was van november 1839 tot juni 1841 predikant van de gemeente te Middelharnis. Gedurende die tijd is hij ook verbonden aan de gemeente te Rotterdam, hoewel zich dat misschien beperkt heeft tot het verrichten van hulpdiensten³²). Volgens Van Harten preekte hij toch wel regelmatig te Rotterdam: 'dog om de veertiendaag, daar Z.E.W. de andere zondag zich te Middelharnis verbonden had'.

Toen de gemeente een officieel kerkgebouw had betrokken wilde men ook graag een predikant voor zich alleen. Volgens een officieel rapport van H.P. Scholte, gedateerd 5 januari 1841, bestond de gemeente inmiddels uit 145 zielen, waarvan er 73 waren toegelaten tot de Heilig Avondmaal. De 'eigen' predikant wordt dan een voormalig lid van de Rotterdamse gemeente

Sijtze O. Los (1803-1882). Deze is in 1841 predikant van de gemeente van Koudum, Workum en Hindeloopen, en in september komt hij weer naar Rotterdam om daar predikant te worden.

Interne ontwikkelingen

'Bij al de toenemende grootheid, (is) de liefde wel veel verkoud', zo schrijft Willem van Harten aan Helenius de Cock, als hij terugziet op de eerste jaren van de Afscheiding te Rotterdam. Blijkbaar had hij toen een band en een ijver in de gemeente ervaren, die er in 1872, toen hij de brief schreef, niet meer was. Het zou interessant zijn dit na te gaan, maar bij de beschrijving van de beginjaren van de Rotterdamse Afscheiding moet de interne situatie van de gemeente de grote leemte blijven.

Het was voor mij een tegenvaller te bemerken dat de notulen uit de eerste negen jaar van het bestaan van de gemeente, niet meer te raadplegen waren. Ze zijn namelijk door ouderling Van Hees meegenomen naar Amerika, toen hij als volgeling van ds. Scholte daarheen vertrok³³). Wel is het zo dat van veel vergaderingen in die tijd de notulen niet of zeer onvolledig werden bijgehouden³⁴), en dat Van Harten spreekt over 'gebrekkige notulen', maar toch houdt het niet-geraadpleegde een veelbelovende bekoring.

Om iets meer te weten te komen over het interne leven van de gemeente kunnen we alleen terecht bij het 'Lidmatenregister van de Christelijke Afscheidene Gemeente te Rotterdam'. Hierin zijn vermeld de namen van de leden, wanneer en hoe ze tot de gemeente kwamen en vertrokken, en bij sommigen nog wat aanmerkingen³⁵).

Als we ten eerste naar de ambtsdragers van het eerste uur kijken, komt meteen een moeilijkheid van de jonge gemeente voor de dag. Als ouderlingen worden op 19 november 1835 gekozen Gerrit van Akkeren en Nicolaas van de Coevering³⁶). In het jaar 1837 wordt Van Akkeren ontzet uit zijn ambt wegens nalatigheid, evenals Willem (de) Koning, een van de diakenen. Dit lijkt me een nogal straffe maatregel; hoewel de nalatigheid mij verder niet bekend is, zal die toch vrij ernstig geweest zijn. De spanning binnen de gemeente is waarschijnlijk navenant geweest. Het houdt echter geen definitieve verwijdering in: op 31 januari 1839 wordt Van Akkeren weer gekozen tot ouderling. Onder zijn naam gaan dan ook de verzoeken om erkenning van de gemeente naar de koning, wat dus waarschijnlijk wil zeggen

dat hij weer de leiding in de gemeente had. Diaken De Koning gaat wel over naar de gemeente van Van den Oever, maar pas in 1849, zodat ook hij mogelijk nog een tijd bij de gemeente gebleven is.

De andere diaken, Jan Karton, bedankt in 1842 voor zijn ambt, en behoort volgens een aantekening niet meer tot de gemeente. In 1856 keert hij echter met 'belijdenis van zijn omzwerven en zonden' weer terug. De tweede ouderling heeft al vroeg een soort scheuring in de gemeente veroorzaakt. In 1837 werd hij door de classis ontzet uit zijn ambt en gecensureerd. Na rijp beraad wordt de maatregel later echter onwettig verklaard en kan hij, met degenen die wegens 'aankleving' ook gecensureerd waren, weer terug keren.

En zo valt op de gehele kerkeraad van het eerste uur wel wat aan te merken, hoewel conclusies ook weer niet te snel getrokken moeten worden, omdat ik b.v., bij gebrek aan bronnenmateriaal, niet weet hoe snel men overging tot ontzetting uit het ambt.

Het blijkt dat de jonge gemeente ook nog met andere problemen te maken had. Dat was allereerst de vraag naar de rechtmatigheid van de stap en vervolgens de problemen rond een ordelijk kerkelijk leven. Een aantal keren komt in het ledemaatsboek naar voren dat er mensen zijn die de gemeente niet kunnen erkennen, die zich 'door ontkenning van de kerk onttrekken', of die zelfs zover gaan dat ze niet geloven dat er in Nederland nog een kerk bestaat³⁷). Aan een ordelijk kerkelijk leven ontbrak naast het bij de kerkeraad gesignaleerde, nogal veel. De aantekeningen in het Lidmatenregister wekken de indruk dat sommigen hun houding niet konden bepalen. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is wel Jillis van der Koogh. In augustus 1838 wordt hij wegens 'ontrouwe bejegening van de gemeente en verlating van de gemeenschap' gecensureerd. Na gedane schuldbelijdenis wordt hij weer opgenomen, maar na de gemeente te hebben beschuldigd van liefdeloosheid vertrekt hij weer. Tenslotte wordt hij in juli 1841 weer aangenomen en blijft dan blijikbaar, want verdere aantekeningen ontbreken.

Het blijkt dat er nogal eens leden waren die lange tijd niets van zich lieten horen. Vermaningen hielpen dan meestal niet en het lijkt erop of de kerkeraad op 1 maart 1840 een soort 'opruiming' gehouden heeft. Verscheidene leden zijn toen geschrappt, van wie steeds vermeld staat dat ze zich geruime tijd aan de gemeente hadden onttrokken. Hetzelfde lijkt te zijn gebeurd op 29 oktober 1848. Tenslotte zijn er nog mensen die uiteindelijk de Afschei-

ding niet konden goedkeuren en 'met de hond tot zijn uitbraaksel wederkeerden tot de liberale kerk'³⁸). Het is goed hier te benadrukken dat in de kolom 'Aanmerkingen' van het Lidmatenregister alleen de uitzonderlijke gevallen genoemd worden, zodat het gevaar groot is dat we hieruit een eenzijdig beeld opbouwen; het doorsnee-gemeentelid kreeg immers geen aanmerkingen bij zijn naam.

Ook de problemen rond ds. H.P. Scholte te Utrecht gingen de Rotterdamse gemeente niet onopgemerkt voorbij. Scholte had zeer duidelijk omschreven ideeën over doop en kerkorde; ideeën die lang niet door alle Afscheidenen werden gedeeld. Daardoor kwam het zelfs zo ver dat Scholte geschorst werd in zijn ambtsbediening. Een nieuwe scheuring was het gevolg. Ook in Rotterdam kwam er een scheiding der geesten. Het waren daar vooral A.C. Kuiper en J.G. van Hees die de aanhangers van Scholte leidden. Omdat ds. Van der Meulen door Scholte was opgeleid, stond die ook meer achter de Utrechtse predikant, maar ds. Los keerde zich duidelijk tegen hem en deze had het grootste deel van de gemeente achter zich. In 1843 stapten Kuiper en Van Hees er met hun aanhang uit en voegden zich bij de kerken die Scholte volgden³⁹). Beiden zaten toen al niet meer in de kerkeraad, maar blijkbaar had Van Hees nog wel de notulen onder zijn beheer: hij nam ze mee naar Amerika.

Onrust rond de Afscheidenen

Hoewel het waarschijnlijk minder geweest is dan in veel andere plaatsen hadden ook de Afscheidenen te Rotterdam soms te lijden van de vijandigheden van hun medeburgers. Ik ben twee gevallen van ordeverstoring tegengekomen. Over het eerste moet ik heel kort zijn. De enige verwijzing nl. die ik in de bronnen gevonden heb is die in de al veelvuldig genoemde brief van Willem van Harten. Een precieze datering geeft hij daarin niet: hij spreekt over het laatst van 1836. In verband met de bepalingen rond het maximum aantal personen vergaderde de gemeente al op verschillende plaatsen. Zo waren op een zondagmiddag dertien mensen bijeen in het huis van de meergenoemde smid Rorijs op de hoek van de Schiedamse Dijk en de Karresteg. Zoals zo vaak was er geen predikant en ze lazen dan ook een preek. Maar toen de eerste keer het geluid van het psalmgezang tot op de straat doordrong, ontstond daar direct een samenscholing. 'En eer het vier ure was zag den Schiedamse Dijk zwart van menschen en een menigte van

agenten met lagere en hogere hoofden van Politie om het huis, evenals was het erop toegelegd om ons dertiental levendig te verslinden'. Dat gebeurde niet, maar volgens de lezing van Van Harten moesten ze bij het verlaten van het huis wel door een dichte drom van vijandigen, terwijl sommigen van hen later nog elders in de stad werden lastig gevallen. Het verhaal geeft de indruk van een flinke rel, maar het zou kunnen zijn dat er in de loop van 36 jaar (de rel vond plaats in 1836 en Van Harten schreef de brief in 1872) een zekere vertekening heeft plaatsgehad. Nergens heb ik ook maar een zijdelingse verwijzing naar het gebeuren gevonden, terwijl het stadsbestuur i.v.m. de tweede rel spreekt over 'de hoop die wij gekoesterd hadden en die zich tot nu onlangs had verwezenlijkt'⁴⁰), nl. dat het rond de Afscheidenen rustig zou blijven. Ik neem daarom aan dat er in 1836 wel een opstootje geweest is, maar niet van die massale omvang als Van Harten suggereert.

Blijkbaar was daarvan meer sprake bij de tweede rel. Zoals gezegd was er op zondag lang niet altijd een dominee, en het was dan ook flink vol in de woning van de weduwe Visser aan de Botersloot, toen na herhaalde verzoeken ds. Van Velzen van Leeuwarden op 15 oktober 1837 preekte. Het mag aangenomen worden dat de mensen die daar op die zondagmiddag bijeen waren, bepaald blij waren met het bestaan van een Afscheiden gemeente in Rotterdam. Maar blijdschap en vrede werden deze middag ruw verstoord. Weer was het het psalmzingen dat de aandacht op straat trok en een oploopje was het gevolg. Mogelijk had dat allemaal rustig kunnen aflopen, maar op een gegeven moment liep het uit de hand. Hoe dat precies kon gebeuren is me niet geheel duidelijk. B. en W. schrijven in hun al geciteerde brief aan de directeur van politie dat de ergerlijke tonelen mogelijk voorkomen zouden zijn als de agenten er aan gedacht hadden dat ze op geen enkele manier partij mochten trekken. En Van Harten schrijft: 'de rustbewaarders (hadden) de rust verstoord'. Wat ik in dit verband moet denken van de bewering dat de agent die de zaak in de gaten moest houden te diep in het glaasje had gekeken, en daarna zelfs het volk ophitste⁴¹) weet ik niet. Maar het zou dus kunnen zijn dat een van de agenten door zijn gedrag de gevolgde gewelddadigheid bevorderd heeft. Dit behoeft nog helemaal geen actieve daad in te houden: een volksooploop heeft maar heel weinig nodig om uit te barsten. Een niet actief genoeg weerhouden van geweld is daarvoor misschien al genoeg. In ieder geval liep het - hoe dan

ook - uit de hand:

'het volk dat buiten was, zoo wel farizenen en als tollenaars, gooide door de glazen meer stenen als er menschen binnen waaren. (...) De geest van het volk buiten was zoo verbitterd dat de straat werd opengebroken om stenen te bekomen'⁴²⁾.

Hoewel ds. Van Velzen enigszins beveiligd op het portaal stond, was het dopen van kinderen niet meer mogelijk en moest men de wijk nemen naar de mangelzolder, buiten het bereik van de stenen. Daar verscheen de directeur van politie, T. Bogaert, om proces-verbaal van het gebeurde op te maken.

In de verschillende stukken die ik i.v.m. deze ordeverstoring tot mijn beschikking had⁴³⁾ zit een tegenstrijdigheid. Het gaat daarbij om wat ik hierboven gezegd heb over de rol van de agenten in het geheel. In het rapport van B. en W. aan de Gouverneur van Zuid-Holland staat nl:

'Toen de agenten van politie derwaarts kwamen had het inwerpen der glazen opgehouden en zijn geene baldadigheden geschiedt, zodat alles tot rust gekomen en gebleven is.'

Dit is niet te rijmen met wat B. en W. schrijven aan de directeur van politie over het gedrag van de agenten. Daar wekken zij de indruk dat dezen al aanwezig waren voordat het ingooien van de ramen begon. Ook in het rapport van de politiedirecteur aan de Gouverneur staat dat de agenten pas achteraf ter plaatse kwamen:

'De politie is te laat gewaarschuwd om deze ongeregeldheden te kunnen voorkomen en te beletten, of op heterdaad eenige dergeene die ongeregeldheden pleegden in handen te krijgen'.

De oplossing van dit verschil zou kunnen liggen in het feit dat de twee laatste brieven gericht zijn aan de Gouverneur, dus aan een superieur buiten de stad. Mogelijk heeft men daarin de voor de politie wat onplezierige kanten willen verbloemen. Die details hoefden binnen de stad niet verbloemd te worden.

De houding van politie en stadsbestuur

De gebeurtenissen van de vijftiende oktober geven aanleiding tot een aantal brieven, waaruit de houding van politie en stadsbestuur tegenover de Afscheidenen kan worden afgeleid. Allereerst is dat de brief van de directeur van politie aan B. en W., gedateerd 20 oktober 1837⁴⁴⁾. Er spreekt een zekere onvrede uit over de tot nu toe gevolgde handelwijze t.o.v. de rebelse dwepers. De heer Bogaert vindt rellen als die van vijftien oktober des te meer te betreuren:

‘omdat zij die er aanleiding toe geven, hoewel mijnes inziens ten hoogsten strafbaar, met eene geringe boete vrijkomen, en daarna hunne ongeoorloofde practijken voortzetten’.

Het is duidelijk dat de politiemans in hem zich hiertegen verzet. Wat de Afgescheidenen doen is niet zo maar het overtreden van de bepalingen op de kerkelijke genootschappen, maar het is een overtreding van art. 209 van het Wetboek van Strafrecht: het is rebellie. Volgens hem is duidelijk gebleken dat de artikelen in de Code Pénal niet voldoende zijn om de kwalijke praktijken tegen te gaan. Omdat het te verwachten is dat er meer van zulke bijeenkomsten zullen plaatsvinden, en het aantal personen dat ze bezoekt toeneemt, zijn hardere maatregelen nodig. Dat is dan ook zijn voorstel aan het stadsbestuur. Hij wil toestemming om, wanneer hij weer op moet treden, niet alleen proces-verbaal te mogen opmaken, maar de aanwezigen ook te mogen gebieden uit elkaar te gaan. En als dat geweigerd zou worden, zou de politie desnoods met geweld moeten kunnen optreden.

‘Welligt zouden dan eenige individuen zijn blootgesteld aan mishandeling eer men in staat zoude zijn daartusschen te komen, dan aan wie anders zouden zij het te wijten hebben dan aan zichzelf’.

Volgens hem laat art. 292 W. v. S. genoeg ruimte voor een dergelijk optreden, en dat zal veel meer indruk maken dan het optreden tot nu toe. Hij wijst er het stadsbestuur op dat de tussenkomst van de politie tot nu toe meer gediend heeft om de Afgescheidenen te beschermen, dan om hun samenkomsten tegen te gaan.

Hiervoor werd reeds een indicatie gegeven: mogelijk is de houding van het stadsbestuur nogal tolerant geweest⁴⁵). De indruk wordt versterkt door het volgende: op dezelfde dag dat de politiebeambte het bovenstaande schrijft aan B. en W. richten die ook een brief aan hem. Ze ‘nodigen hem daarbij tot de volgende punten uit’: Allereerst dat hij bij de huizen waar verboden godsdienstige bijeenkomsten worden gehouden zal laten waarschuwen, dat ze zich moeten houden aan het Koninklijk Besluit van 5 juli 1836 (en de bijeenkomsten dus moeten nalaten). Als ze dat niet doen, dus wanneer zich een herhaling voordoet, is de politie gerechtigd proces-verbaal op te maken. Dit lijkt nogal te liggen in de lijn van de directeur van politie. Maar met het volgende is dat waarschijnlijk niet meer het geval. Hij wordt er namelijk toe ‘uitgenodigd’ te zorgen, dat de woningen waar vergaderd wordt en de personen die daar vergaderen ‘door

niemand hoegenaamd enige schade aangebragt of beledigingen en mishandelingen worden aangedaan'. Mogelijk zal een vroegtijdige en voorzichtige surveillance een en ander voorkomen. Verder moet Bogaert de agenten op het hart drukken, dat ze beslist geen partij mogen trekken, en de hun gegeven bevelen met ordelijkheid en bescheidenheid moeten uitvoeren. 'En vooral niet te vergeten dat ze uitvoerders maar geene gevers van bevelen zijn'. Het stadsbestuur gelooft zo de eerbied voor de wet te kunnen verenigen met gepaste welwillendheid. Dat is nu bepaald geen term waarvan de politiedirecteur zou hebben willen uitgaan.

Niet alleen de houding van het stadsbestuur tegenover de rellen rond de Afscheidenen is in dit verband belangrijk; er zijn ook nog de adviezen aan de Gouverneur bij de verschillende adressen aan de koning. Steeds verklaren B. en W. dat het hun groot leed doet dat uit Rotterdam een dergelijk verzoekschrift gestuurd wordt, omdat ze alle scheuringen in kerk en staat afkeuren en zouden wensen dat die geen plaats zouden hebben.

Toch adviseren ze bij het adres van G. van Akkeren c.s.⁴⁶⁾ dat dit op dezelfde manier behandeld moet worden als dat van de Afscheidenen in Utrecht en andere plaatsen. Wel voegen ze er dan aan toe 'altijd tot regel nemende, dat aan de bepalingen der Wetten hierop bestaande moet worden voldaan', maar ook: 'doch dan ook zonder verdere moeylijkheden of verhinderingen'⁴⁷⁾. En zelfs bij het veel zwakker staande adres van Cornelis van den Oever (december 1841) geven ze de Gouverneur in bedenking of het verzoek niet zou kunnen worden toegestaan. Zoals gezegd: de houding van het stadsbestuur is betrekkelijk tolerant. Het heeft allereerst het oog op de rust en orde in de stad, maar binnen de daardoor aangegeven grenzen zou het de Afscheidenen graag ruimte gegeven hebben. Dat is iets dat niet gezegd kan worden van de directeur van politie, hoewel zulks misschien verklaard kan worden uit zijn andere positie. B. en W. zijn er van overtuigd dat de Afscheidenen, hoewel behorend tot de armsten, ordelijke lieden zijn. En als zodanig behoren ze ook behandeld te worden. De directeur van politie ziet vanuit zijn positie in hen veel meer een mogelijke bron van onlusten en opstootjes. En dat bepaalt zijn houding.

De sociale positie der Rotterdamse Afscheidenen

'Wanneer de Afscheidenen of Chr. Gereformeerden tijdens de periode 1830-1890 als "kleine luyden" worden aangeduid,

dient deze naamgeving niet betrokken te worden op hun behoren tot een bepaalde sociaal-economische categorie, maar op hun positie als religieuze minderheidsgroepering binnen de macro-sociale structuur van Nederland'.

Deze stelling van L.H. Mulder bij zijn proefschrift⁴⁸) is bij de beschrijving van de Afscheiding te Rotterdam een uitdaging. Is het ook in Rotterdam zoals Mulder stelt? Om dit na te gaan wil ik hier iets zeggen over de sociale positie van de Afscheidenen in de Maasstad. Helaas zal dit niet bepaald stellig kunnen zijn - integendeel. Het enige wat mij hiertoe ter beschikking stond waren de beroepsgegevens (volgens de volkstellingsregisters van 1839) en het adres van Van Akkeren. Maar beide bronnen dienen zeer voorzichtig gehanteerd te worden: als Gerrit van Akkeren b.v. als koopman geregistreerd staat, kan hij bij wijze van spreken net zo goed lompenhandelaar als eigenaar van een grote firma zijn. Belastingkohieren uit die tijd zijn er niet; die zijn pas beschikbaar vanaf 1854. De registers van de Brandspuit-, Klapwacht- en Lantaarngelden, die mogelijk iets zouden kunnen zeggen over de welstand, zijn er slechts van het jaar 1820. Enige hulp bieden wel de Adresboeken van de stad Rotterdam⁴⁹), waarin soms te achterhalen is of iemand zelfstandig een bedrijf uitoefende. Maar hoe betrouwbaar zijn die gegevens, wanneer iemand die volgens de volkstellingsgegevens schoenmaker is, onder die rubriek in het Adresboek niet voorkomt? Waarom gaf hij dan als beroep niet op schoenmakersknecht? Het stellen van de vragen is heel wat gemakkelijker dan ze beantwoorden - ik wil er dan ook alleen de beperkingen van het materiaal mee aangeven. Die gelden ook voor het gebruik van de adressen. Er is nl. niets expliciet geschreven over het sociale aanzien van de wijken en straten in Rotterdam, en ik moest het dan ook doen met zijdelingse verwijzingen. Dit houdt in, dat ook de adresgegevens slechts met de uiterste voorzichtigheid gehanteerd kunnen worden.

Ondanks bovenstaande bedenkingen dan toch iets, allereerst over de beroepen van de Afscheidenen. De gegevens hierover zijn zoals gezegd afkomstig uit de volkstellingsregisters, aanwezig in het Gemeentearchief van Rotterdam. Ik kijk hierbij niet alleen naar het beroep van de gezinshoofden; ook de gehuwde vrouwen deel ik in in een bepaalde groep. Vaak doet zich nl. het verschijnsel voor dat een gehuwde vrouw vermeld staat als lid van de Afscheiden gemeente, terwijl haar man geen lid is. Voor de bepaling van de sociale status van het lid van de

gemeente gebruik ik in dat geval het beroep van de echtgenoot. Een enkele keer komt het zo ook voor dat ik het beroep van de vader aangeef. Voor de indeling in lagen van de diverse beroepen volg ik zoveel mogelijk die van Mulder. De indeling wordt dan als volgt:

	Personen met beroepsaanduiding		Echtgenoten, zonen, dochters
Laag I	Onderdirecteur van het huis voor jeugdige veroordeelden 1	idem	1
Laag II	Koopman 1	Koopman	3
	Obliebakker 1	Smid	2
	Smid 2	Obliebakker	1
	Schoenmaker 1	Schipper	3
	Kleermaker 1	Broodbakker	1
	Winkelier 3	Borstelmaker	1
	Broodbakker 1	Tuinder	1
	Kamerbehanger 1		
	Schoolvrouw 1		
	Verver 1		
	Barbier 1		
	Tegelbakker 1		
Laag III	Schippersknecht 1	Schippersknecht	1
	Zeeman 1	Verversknecht	1
	Verschietersknecht 1	Sjouwer	2
	Sjouwer 1	Schrijnwerker	1
	Verversknecht 1	Verschietersknecht	1
	Schrijnwerker 1	(scheeps) Timmerman	4
	Goudsmid 1	Pakhuisknecht	1
	(scheeps) Timmerman 6	Goudsmidsknecht	1
	Dienstbode 3	Zakkendrager	1
	Metselaarsknecht 1	Kleermakersknecht	1
	Goudsmidsknecht 1	Schoenmaker	1
	Zakkendrager 1	Leertouwer	1
	Leertouwer 1	Molenaarsknecht	1
	Kolenmeestersknecht 1	Baander	1
	Houtzager 1		
	Kleermakersknecht 1		

Schoenmaker	2
Arbeider	1
Timmermansknecht	1
Winkelierster (weduwe)	1

Deze indeling verdient enige toelichting, omdat er nog al eens sprake is van een arbitraire beslissing. Eigenlijk begint dat al met Jacob Paas, die ik in laag I geplaatst heb. Maar je kunt je afvragen of dat voor een onderdirecteur terecht is. Wanneer iemand volgens het Adresboek zelfstandig een beroep uitoefende, heb ik hem in laag II geplaatst; als dat niet het geval was viel hij in laag III. Zo kan het voorkomen dat in laag III zowel een goudsmid als een goudsmidsknecht een plaats gevonden hebben. Ik neem aan dat zij een ongeveer gelijke positie hadden, maar zelf hun positie verschillend beoordeelden.

Hoewel er dus zeer duidelijk restricties zijn verbonden aan het gebruik van bovenstaande indeling, is de globale indruk van het geheel toch wel bruikbaar. Het kan nog van belang zijn er hier op te wijzen dat de indeling wat het aantal betreft tamelijk representatief genoemd mag worden. De totaal 76 personen uit bovenstaande indeling vormen een flink deel van de 102 personen die zich volgens een officiële lijst⁵⁰⁾ van de Hervormde Kerk afscheidden. Als dit dan als redelijk representatief mag gelden, dan voldoet dat wel aan de conclusie die Mulder trekt t.a.v. de door hem onderzochte Friese dorpen: bij de leden van de Afscheiden gemeenten valt het zwaartepunt binnen de tweede en derde laag⁵¹⁾. De verdeling over die twee lagen loopt voor de acht Friese dorpen nogal uiteen; voor Rotterdam ligt het zwaartepunt wel op de derde laag, de arbeidersstand.

Dat beeld komt ook naar voren als we de adressen van de Afscheidenen bekijken. Bij de bestudering van een kaart uit die tijd blijkt dat de eigenlijke stad samengeperst was in een betrekkelijk kleine driehoek. Wie nu van het Oostplein naar de Coolsingel wil lopen via de Hoogstraat, heeft daar circa twintig minuten voor nodig - in de dertiger jaren van de vorige eeuw was dat de afstand tussen de oost- en de weststadsvest. Op dat betrekkelijk kleine oppervlak leefden op 1 januari 1840 totaal 78098 mensen⁵²⁾. De stad werd door de Hoogstraat verdeeld in een binnen- en buitenstad.

'De binnenstad: veel nauwe straten, zeer hoge huizen, door twee, drie of meer gezinnen bewoond, onaanzienlijker dan de buitenstad'⁵³⁾.

Dat blijkt ook duidelijk bij de bestudering van de Adresboeken van de stad. Daarin zijn de prominente figuren apart vermeld, en inderdaad wonen die veelal in de buitenstad. De burgemeester, M.C. Bichon van IJsselmonde, woonde zelf aan de Boompjes, 'een heerlijke kade, met merendeels zeer aanzienlijke huizen bezet'⁵⁴). De wethouders woonden ook aan de havens: Haringvliet, Wijnhaven, Leuvehaven. En in die buurt vinden we ook bijna alle raadsleden, rechters, leden van het kiescollege enz. Wat de Afgescheidenen betreft blijkt dan dat slechts 13 van de 97 door mij gevonden adressen zich daar bevinden. Aan de Boompjes woont eigenlijk slechts één Afgescheidene, Coenraad van Kuyk, omdat het andere adres behoort bij een dienstbode.

Waar de meeste Afgescheidenen dan woonden? Binnen de stad blijken een paar wijken oververtegenwoordigd te zijn⁵⁵). In wijk C, voornamelijk de Schiedamse Dijk, woonden er 15. In wijk H, o.a. Lombardstraat en Frankenstraat, woonden ook 15 Afgescheidenen. In wijk K, o.a. de Lange Baanstraat, woonden er 14. Voor de andere wijken binnen de stadsvest liggen die aantallen veel lager. Het blijkt dan dat in die wijken waar relatief veel Afgescheidenen woonden, het aantal gezinnen en inwoners per huis veel hoger was dan in andere wijken. In wijk H woonden gemiddeld 2,8 gezinnen per huis en 11,6 inwoners. Voor wijk C is dat respectievelijk 3,0 en 13,8; en voor wijk K 3,4 en 13,5. Dat is alles vrij wat hoger dan het gemiddelde in wijk A (de Boompjes o.a.): 1,5 gezinnen en 7,8 inwoners, of in wijk B: respectievelijk 1,4 en 7,7. Ook een meer 'gewone' wijk in de stad, L, blijft met 2,3 en 9,9 onder de aantallen van de drie eerstgenoemde wijken. Ik denk te mogen concluderen dat de Afgescheidenen vooral in de volkrijke buurten woonden. Daarbij zijn de schaarse uitlatingen over het sociale aanzien van bepaalde straten niet erg positief. In een *Physiologie van Rotterdam* uit het jaar 1844⁵⁶) wordt over de Schiedamse of Schotse Dijk gezegd: 'Op den Schotsen Dijk verspreidt het uitschot der twaalf stammen Israëls de lieflijkste geuren, en shagchert en krioelt in hopen en gaten, die u op het bloote gezicht eene grilling op het lijf jagen'.

En het Achterklooster is de straat waar men: 'voor vier duiten over een touw, voor een stuiver op een stoel en voor tien cents op een voorwerp slapen kan, dat dáár den naam van bed draagt, maar er evenveel overeenkomst meê heeft als het etablissement onder den Houtbrug, met de Gotische zaal in het paleis van den Koning'.

Dit alles wil natuurlijk niet zeggen dat ook de Afscheidenen in die buurten woonden in de huizen die 'veel te smal, te hoog en klein (zijn) voor het grote aantal huisgezinnen'⁵⁷). Maar de conclusie dat de buurten waarin ze woonden niet van al te hoog sociaal aanzien waren, dringt zich wel op. En dat kan ook iets zeggen over de Afscheidenen die er leefden.

Buiten de stad was de situatie heel anders en ook daar woonden 26 Afscheidenen. Veelal woonden zij aan de verschillende lanen. Dit waren vrij smalle, modderige of slecht bestrate landweggetjes, waaraan buitenhuizen, blekerijen, lijnbanen en dergelijke lagen. Wanneer men aan een laan woonde, getuigde dat oorspronkelijk van een zekere welstand. Maar toen de woningnood in de stad groter werd, gingen de eigenaren van de grond aan de lanen hun bezit zo voordelig mogelijk gebruiken en verschenen de sloppen. Sloppen van arbeiderswoningen met een kamer, een uitgebouwde keuken en een zolder⁵⁸). Het is waarschijnlijk dat de Afscheidenen aan de lanen in dat soort huizen woonden, want de bezitters van de buitenhuizen woonden meestal zelf in de stad, en gaven ook hun adres in de stad op bij de volkstelling.

Zoals uit zijn stelling aan het begin van dit hoofdstuk gebleken is, betreft Mulder de benaming van 'kleine luyden' op de positie van de Afscheidenen als minderheidsgroepering. Het bovenstaande geeft de indruk dat de benaming voor wat Rotterdam betreft ook wel gebruikt kan worden met betrekking tot de sociale positie. Het lijkt erop dat het geen 'wishful speaking' was toen het stadsbestuur de Afscheidenen indeelde bij de zeer geringe burgerstand. Alles duidt erop dat dit ook inderdaad zo geweest moet zijn. Het zou echter te ver voeren daaruit dan te concluderen dat ook de Afscheiding in Rotterdam een element van sociaal protest in zich had, zoals Mulder voor de Friese dorpen aantoont. Daarvoor zou meer en ander onderzoek nodig zijn.

NOTEN

1) Dit artikel is een gedeeltelijke omwerking van een scriptie ter afronding van de studie voor de tweede-graads onderwijsbevoegdheid geschiedenis aan de lerarenopleiding Vrije leergangen - Vrije Universiteit te Amsterdam.

2) Archief-De Cock, voorl. inv. nr. 56, G.A. Rotterdam.

3) Archief Gereformeerde Kerk van Rotterdam, voorl. inv. nr. 539, G.A. Rotterdam.

- 4) Archief Hervormde Gemeente Rotterdam, inv. nr. 13, G.A. Rotterdam.
- 5) In: Rotterdam in den loop der eeuwen, deel II, Rotterdam 1916; zie ook: J.H. Landwehr, Beknopte geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam vanaf 1835 tot heden, Rotterdam 1905.
- 6) Hier zullen wel de eerste twee vragen worden besproken; de mogelijkheid van een sociaal protest wordt elders in het artikel aan de orde gesteld.
- 7) J.R. Callenbach, De Nederduitsche Hervormde Kerk in Rotterdam, in: Rotterdam in den loop der eeuwen, deel II, blz. 102.
- 8) Landwehr, blz. 5.
- 9) Cornelis van den Oever (1802-1877) behoorde tot de eerste afgescheidenen in Rotterdam. Hij vormde een eigen groep rondom zich, die hij eerst als oefenaar en daarna als predikant diende: de latere 'Gereformeerde Gemeente onder het kruis' aan de Raampoortlaan.
- 10) De persoonlijke prediking, waarbij vooral centraal stond het persoonlijk geloof. Gezien de vrij grote aanhang die Van den Oever al snel kreeg, waren er meer die dat element misten.
- 11) Meestal genoemd als Tjeenk.
- 12) Van Harten.
- 13) Brief van ds. C.W. Pape te Heusden aan de secretaris en adviseur Janssen d.d. 24 april 1835, in: F.L. Bos, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, deel II, vier delen Kampen 1940, blz. 313.
- 14) Bos, Archiefstukken, deel II, blz. 423.
- 15) Landwehr, blz. 5.
- 16) Notulen van de smalle kerkeraad van de Hervormde Gemeente Rotterdam, 30 september 1835, artikel 5.
- 17) Ibidem 4 november 1835, artikel 5.
- 18) Zo komen er personen in het register voor uit Capelle op den IJssel, de Stormpolder (tegenwoordig behorend bij Krimpen aan den IJssel), en zelfs iemand uit Ouderkerk op den IJssel. Het is de vraag of zo iemand, gezien de gebrekkige vervoermiddelen, regelmatig de zondagse diensten bijwoonde: de afstand vergt lopend toch zeker anderhalf tot twee uur.
- 19) Bos, Archiefstukken, dl. II, blz. 182.
- 20) J.C. van der Does, Kruisgezinden en Separatisten, Franeker z.j.², blz. 120.
- 21) Van Harten schrijft in zijn brief over 18 november, maar aangezien zowel het Lidmatenregister als de brief uit het geheugen geschreven zijn, houd ik het op 19 november (het Lidmatenregister dateert van 1841, de brief van 1872).
- 22) Landwehr, blz. 6.
- 23) Van Harten.
- 24) Landwehr, blz. 5.
- 25) Ingekomen missiven bij B. en W. van Rotterdam 1839, nr. 2889.
- 26) Ibidem 1840, nr. 17.
- 27) Missive van B. en W. van Rotterdam aan de Gouverneur van Zuid-Holland d.d. 11 november 1840, in: Uitgegane missiven 1840, nr. 1518.
- 28) Landwehr, blz. 6.
- 29) Van Harten noemt b.v. Johannes van der Kemp, predikant te Dirksland van 1664 tot 1718.
- 30) Van Harten.
- 31) Volgens een brief van Van Raalte aan Scholte, in: C. Smits, De Afscheiding van 1834, deel III, drie delen Oudkarspel 1971, Dordrecht 1974, 1977, blz. 177.
- 32) Ibidem, deel I, blz. 171.
- 33) Naar dr. C. Smits mij schriftelijk meedeelde, heeft hij ze ook in de Verenigde Staten niet kunnen vinden.

34) G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, Kampen 1934, blz. 7.

35) Er kleven aan het gebruik van dit boek twee bezwaren: 1. Zoals gezegd (noot 21) is het register pas later (eind 1841) aangelegd door ds. S.O. Los, zodat er onjuistheden in kunnen staan, en voor de beginjaren allerlei belangrijke data ontbreken; 2. De aanmerkingen in het register, waaruit we de gemeente moeten leren kennen, vermelden uiteraard alleen de bijzondere gevallen, positief dan wel negatief. Een 'gewoon' kerklid verdient geen 'aanmerkingen' in het Lidmatenregister, of het moest zijn wegens huwelijk of overlijden.

36) Lidmatenregister, blz. 1.

37) Ibidem, blz. 7.

38) Ibidem, blz. 9.

39) Smits, deel III, blz. 241-242.

40) Uitgegane missiven 1837, nr. 1159.

41) J. Verhage Jr., *De Geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*, Amsterdam 1881, blz. 484.

42) Van Harten.

43) Missive van B. en W. aan de Gouverneur van Zuid-Holland d.d. 16 oktober 1837, in: *Uitgegane missiven 1837*, nr. 1140.

Rapport van de Directeur van politie aan de Gouverneur d.d. 16 oktober 1837.

Missive van de Directeur van politie aan B. en W. d.d. 20 oktober 1837, in: *Ingekomen missiven 1837*, nr. 2200.

44) Zie noot 43.

45) Namelijk bij het verzoek van de Afscheidenen een eigen kerkgebouw te mogen neerzetten. Over de vraag of de houding van het stadsbestuur tegenover dergelijke groepen in het algemeen zo tolerant is, kan ik, gezien de beperktheid van dit onderzoek, niet oordelen.

46) In een request dat op naam stond van Gerrit van Akkeren vroegen de Afscheidenen toestemming aan de koning om ook in Rotterdam een zelfstandige gemeente te mogen vormen. De letterlijke tekst heb ik niet kunnen vinden, zodat ook de exacte datum mij onbekend is. Waarschijnlijk was het ongeveer april 1839.

47) *Uitgegane missiven 1839*, nr. 690.

48) L.H. Mulder, *De Revolte der fijnen*, Groningen 1973.

49) In de bibliotheek van het Gemeentearchief Rotterdam voor de beschreven periode aanwezig uit 1834, 1835 en 1841.

50) Archief Hervormde Gemeente Rotterdam, inv. nr. 284.

51) Mulder, blz. 283.

52) In de bibliotheek van het Gemeentearchief Rotterdam bevindt zich een staat van de bevolking, verdeeld over de wijken, op 1 januari 1840.

53) *Rotterdam in zijne belangrijkste gezichten*, Gouda z.j.

54) Ibidem.

55) Voor de herkomst van de volgende gegevens zie noot 52.

56) *Physiologie van Rotterdam door twee Rotterdammers*, 's-Gravenhage 1844.

57) A. Hallema, *Rotterdam anno 1830 (III)*, in: *In weer en wind*, 12de jrg. nr. 6.

58) J.B. Ratté, *In 100 jaar is er heel wat veranderd!*, in: *Voorwaarts* 5 jan. 1940.